

ПРОБЛЕМА ВИХОВАННЯ СМИСЛОЖИТТЄВИХ ЦІННОСТЕЙ У ШКОЛЯРІВ ОСНОВНОЇ І СТАРШОЇ ШКОЛИ В ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Розглянуто проблему виховання смисложиттєвих цінностей в учнів основної і старшої школи у педагогічних дослідженнях. Основна увага приділена розумінню виховання смислу життя і смисложиттєвих цінностей у дореволюційній, радянській, українській і зарубіжній педагогіці. Аналізуються поняття “сенсоутворення”, “особистісний сенс”, “сенс власної поведінки”, “ціннісно-смисловий простір”, “смисложиттєва сфера особистості”, “сенсжиттєві орієнтації” у різних педагогічних дослідженнях, які відображають практику виховання смисложиттєвих цінностей основної і старшої школи.

Ключові слова: смисложиттєві цінності, смисл життя, особистісний сенс, сенсжиттєві орієнтації, смисложиттєва сфера особистості.

Виховання смисложиттєвих цінностей у підростаючого покоління є пріоритетним завданням сучасної педагогічної науки, покликаної створити оптимальні умови для розвитку і самореалізації кожної дитини. Невизначеність смислу життя, невихованість смисложиттєвих цінностей є причиною життєвої невизначеності, помилок, розчарувань і навіть суїцидів у середовищі підлітків і дітей раннього юнацького віку.

Виховання смисложиттєвих цінностей є одним із пріоритетних напрямів, про що свідчать положення, зафіксовані в державних документах: Конституції України, Законах “Про освіту”, “Про загальну середню освіту”, Національній доктрині розвитку освіти (2002), Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки (2012), Указі Президента України “Про невідкладні заходи щодо зміцнення моральності у суспільстві та утвердження здорового способу життя” (2002), Концепції гуманістичного виховання, Програмі виховання дітей та учнівської молоді, Програмі “Основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України”, затвердженій Міністерством освіти і науки України (наказ №1133 від 17.12.2007 р.).

Смисложиттеві цінності активно виховуються у підлітковому та ранньому юнацькому віці, що визначає ставлення до себе, людей та суспільства.

Проблема смисложиттевих цінностей є центральною у дослідженнях дореволюційних (К. Ушинський, С. Русова), радянських (А. Макаренко, В. Сухомлинський), українських (І. Бех, Т. Потапчук, О. Сухомлинська, К. Чорна) і зарубіжних педагогів (Дж. Фуотс).

Метою статті є висвітлення проблеми виховання смисложиттевих цінностей в учнів основної і старшої школи у педагогічних дослідженнях.

Підґрунтям сучасного розуміння проблеми виховання смисложиттевих цінностей є педагогічна спадщина К. Ушинського, який велику увагу приділяв вихованню у дітей мети життя: “Звідси зрозуміло, що коли в людини немає серйозної мети в житті, тобто мети, яка не сміється й не плаче, такої мети, якої вона добивається не заради задоволень або страждань, а з любові до тієї справи, яку робить, то вона може знайти собі діяльність тільки в зміні насолод і страждань... тобто потрапить на фальшивий шлях у житті” [10, с. 460]. Педагог переконаний у тому, що мета набагато важливіша для людини, ніж її досягнення і, навпаки, позбавлена мети людина є глибоко нещасливою, навіть якщо задовольняти усі її бажання. Його погляди не втратили актуальності і сьогодні, характеризуючи смисложиттеву порожнечу сучасної молоді, що прагне підмінити відсутність смисложиттевих цінностей легкодосяжними цілями та насолодами. “Насолоди є вже тільки супровідним, неістотним явищем і не вичерпують усього змісту значно ширшого поняття щастя” [10, с. 460–461]. Вирішення проблеми К. Ушинський вбачає у виборі діяльності вихованців, оскільки людина живе не для того, щоб існувати, а існує для того, щоб жити. Якщо її діяльність збігається з метою життя, людина здатна реалізувати себе, на противагу, невдалий вибір може призвести до дисгармонії, апатії, депресії. Учений також звертав увагу на негативний вплив потурань і надмірної опіки у виборі смисложиттевих цінностей та мети життя. Допомогти дитині може педагог, який має реалізувати дві вимоги: “Перша – відкрити людині можливість відшукати таку нескінченну і безмежну душевну діяльність, яка була б спроможна задовольнити цілком і завжди прогресивно зростаючу вимогу

душі, й друга – підготувати її достатньо до такої діяльності” [9, с. 389]. А тому вчитель повинен працювати над собою, своїм професійним рівнем із тим, щоб виробити і запропонувати власну програму виховання.

Хоча С. Русова у своїх працях не вдавалась до терміна “смісложиттєві цінності”, нам імпонує її глибоке розуміння моральної сфери дитини, акцент на вихованні морального ідеалу, який, як відомо, є відображенням смісложиттєвих цінностей та роботи людини над собою у цьому напрямі. Він розглядався ученою як сконцентрований досвід, концептуальний розсуд, орієнтир поведінки. С. Русова слушно відмітила, що у дитячому характері є моральні і контрморальні риси, і надзвичайно важливо виховати у дитини волю до самозмін. У своїй праці “Теорія педагогіки на основі психології” (1926) вона звертала увагу на юнацький вік як найсенситивніший і роль педагога, оточення у моральному становленні особистості: “Для морального виховання велике значення має період юнацтва, період найбільш мінливий, емоціональний, період настроїв, неврівноважений, залежний від оточення. У тому часі всі відносини до людей набувають нового значення, тоді реалізуються і власні й соціальні вартості і почувається якась непринадність до оточення, виявляється багатство життєвих сил, швидкий розвиток соціальної свідомості й зарисовуються перші намагання до реалізації всіх можливостей життя – в такому стані, ясна річ, помилки виникають дуже легко, і якщо їх припинити, то вони набувають особливої гостроти” [5, с. 142].

За радянських часів перед учителями ставилося завдання підпорядкувати смісложиттєву сферу зростаючої особистості ідеям і потребам комуністичної партії. Класовий характер комуністичної ідеології певною мірою позначився і на педагогічних поглядах А. Макаренка, його розумінні місця людини у житті, її призначення, системи перспективних ліній, які дають змогу рухатися уперед, долаючи життєві перепони. Однак доволі сумнівним є визначення мети життя, яку педагог пов’язує винятково з людською діяльністю. У листі Ф. Борисову від 15.09.1938 р. він пише: “Все життя людини у тому і полягає, що вона бореться з природою, з холодом, з голодом, з бідністю, з ворогами. Її життя – це низка дрібних чи значущих заходів, спрямованих на підтримання життя. Кожен

такий захід має ціль, але всі ті цілі зводяться до однієї: прожити якомога довше і якомога приємніше” [4, с. 85–86]. Однак педагог намагається обґрунтувати пошуки смислу життя та його мети класовою ідеологією, стверджуючи, що у минулому кожен досягав цієї мети на свій страх і ризик, тоді як у соціалістичному суспільстві такий рух до мети має бути колективним. А. Макаренко наполягав на тому, що мета не має принципового значення у житті людини, а лише її уміння бачити привабливі сторони життя, “тільки одна людина бачить принади життя у шматку хліба чи горілці, а інша знаходить більш складні і багаті принади – у праці, красі, боротьбі, у рості людської матерії” [4, с. 87]. Це дає підстави для розуміння педагогом смислу життя і смисложиттєвих цінностей у контексті свого часу та їх взаємозв’язку зі сформованістю моральної сфери особистості, її потреб та запитів. Втім, досі залишаються актуальними напрацювання педагога з програмування і проектування школярів, націлення їх на самореалізацію через створення програми особистості, поставлення цілей, близьких, середніх і далеких перспектив.

Педагогічна практика В. Сухомлинського стала яскравим прикладом утвердження гуманістичного підходу у вихованні смисложиттєвих цінностей в учнів основної і старшої школи. Розмірковуючи на моральними ідеалами підлітків і старшокласників, В. Сухомлинський акцентував на вмінні дорожити власними цінностями як переживанні мети і смислу життя. “Тільки той може стати справжньою людиною, хто дивиться вперед, знає, що йому треба зробити за своє життя” [8, с. 162].

Видатний радянський педагог звертав увагу на унікальність і неповторність особистості кожної дитини, яка по-своєму бачить довколишній світ, сприймає явища і речі, думає, переживає. З огляду на наше дослідження слушною вбачається його думка про сутність смисложиттєвих цінностей: “Людина лише тоді по-справжньому дорожить життям, коли в неї є щось значно дорожче за власне життя, ідеал, в ім’я якого вона готова піти на смерть” [8, с. 224].

З радянським періодом пов’язане і дослідження К. Гавриловця “Воспитание человечности”, в якому простежується прагнення узгодити смисложиттєві цінності з комуністичною ідеологією як ідеалом. Однак, попри заполітизованість, автор добре розуміє, що саме у старшому шкільному віці актуальною

є проблема вибору життєвого шляху та засобів для досягнення мети. Заслуговує на увагу його положення, згідно з яким знання про смисл життя мають активно використовуватись, чому сприяють: завдання з обґрунтуванням справедливості тих чи інших тверджень; моральні завдання на оцінювання способів поведінки; роздуми над смисложиттєвими запитаннями; вирішення проблемних ситуацій та їх колективний аналіз, обговорення помилкових суджень, що зумовлює досягнення особистісних смислів, зорієнтованість на певні смисложиттєві цінності, якими є дружба, любов, людська солідарність. Усе це, на погляд дослідника, дасть змогу “бачити вищий смисл свого життя у служінні людям” [2, с. 6].

Сучасні російські (Б. Юсов) і українські (В. Ільченко, О. Левченко) педагоги пов’язують пошук смисложиттєвих цінностей зростаючої особистості з творчістю. “Обретенный смысл реализуется через творческую деятельность. Если творческий потенциал личности остается нереализованным, то это является одним из важнейших криминогенных и суицидальных факторов. При этом страдает личность и общество. Поэтому на первый план выходит задача создания условий (социальных, педагогических и психологических), способствующих каждой личности в обретении смысла и реализации ее творческого потенциала” [3, с. 6]. Педагоги обстоюють потребу вільної, творчої, цілеспрямованої діяльності, за результати якої особистість несе повну відповідальність. Творча діяльність, на їхнє переконання, передбачає отримання унікальних результатів, котрі можуть посісти певне місце у ціннісно-смиловому просторі культури чи цивілізації, а також сприяти формуванню в особистості моральності, волі, чесності, віри, мужності, гідності, впевненості у собі, адекватної самооцінки, катарсису, що має вплив на розширення ціннісно-смилової сфери людини [3, с. 39]. Виступаючи творцем себе і свого життя, особистість повинна мати уявлення про мораль, яка є необхідною в оцінюванні і плануванні своєї діяльності та свого життя.

Цікавою, з огляду на нашу проблему, видається теорія цінностей О. Вишневського, згідно з якою ціннісна сфера людини пов’язана з її власним “Я”, що обумовлено потребою жити, виживати, якимось чином заявити про себе. Така ситуація потребує певних зусиль для подолання себе заради чогось.

“Тут початок і джерела розвитку, цінності якого так само, як і цінності виховання, передбачають необхідність вибору, прийняття і відстоювання чогось одного і заперечення в собі іншого, що є антиподом першому. Цей вибір людина робить найперше у своїй душі, у своїй натурі – утверджуючи одне і пригнічуючи інше, долає своє “Я” задля свого “Над-Я”” [1, с. 223]. Тобто, дослідник встановлює звязок смисложиттєвої сфери особистості з ядром її характеру.

Педагог звертає увагу, що у сфері людської душі зазвичай спостерігається нестійкість, мінливість, яка стає причиною антагонізму цінностей, їх протистояння, а то й навіть деградації та перетворення на антипод. “Початком деградації цінностей як властивості душі є втрата віри та прагнень досягти ідеалу, зневіра, “зупинка” в дорозі до нього” [1, с. 249].

Педагогічна концепція К. Чорної ґрунтується на пріоритеті виховання гуманістичних цінностей у дітей та учнівської молоді, що зумовлено їхньою універсальністю і антропоцентричністю. Принциповим при цьому є не протиставлення їх загальним чи особистим інтересам, а узгодження і взаємодія, що визначають багатогранність та розмаїття поглядів, світогляду вихованців. Спираючись на гуманістичну етику і мораль, К. Чорна відносить смисложиттєві цінності до вищих і визначає їх як такі, заради яких “люди поступаються іншими цінностями. Ціннісну систему можна уявити в формі зрізаної піраміди: багато цінностей біля підніжжя і декілька на вершині. Декілька, а не одна, інакше мова йтиме не про мораль, а про фанатизм” [11, с. 4]. Такими цінностями, на її думку, є свобода, справедливість, гідність, самодостатність, відповідальність.

Аналізуючи сучасні ідеї і підходи до виховання дітей, О. Сухомлинська підкреслює роль моральних ціннісних засад постіндустріальних суспільств: “повага до людини, її самоцінність, солідарність, свобода, справедливість, рівність тощо ввійшли до конституцій таких суспільств” [7, с. 5]. У них держава підпорядковується і регулює права і свободи громадян, але не має права насилля над ними, коли йдеться про те, яким чином особистість пізнає дійсність і які смисложиттєві цінності обирає. Таких прав примусу не існує. “Жодна людина не зобов’язана дотримуватися певного онтологічного виміру як єдино істинного – ні в плані розуміння дійсності, ні з

погляду common sense, ні в міркуваннях, ні в мистецтві, ні в науках” [7, с. 5]. Серед різноманітних концепцій моральності увагу вченої привертає концепція самоусвідомлення, самовираження людини, спрямована на розкриття внутрішнього потенціалу та самореалізації, в основі якої лежить ідеал автентичності. Це надзвичайно важливо враховувати у вихованні смисложиттєвих цінностей.

На думку ученої, метою діяльності вчителя мати бути позитивно спрямоване залучення до смисложиттєвих цінностей, якими є життя, діяльність, свобода, воля, передбачення, а також цінності добродійності (справедливість, сміливість, правдивість, щирість, любов до ближнього, вірність, довіра, скромність, відданість) та часткові етичні цінності (здатність дарувати іншим своє духовне надбання, любов, спрямовану на ідеальну цінність іншої особистості, та інше).

У дослідженні Т. Потапчук аксіологічного та ціннісно-смилового компонентів національно-культурної ідентичності особистості розрізняються поняття “сенсоутворення” (результат роботи свідомості, що впливає на поведінку особистості), “сенса власної поведінки” (мотиваційна обумовленість, що забезпечує цілі людської діяльності і реалізується в кризових моментах життя), “особистісний сенс” (внутрішній досвід перетворення цінностей). Це дало дослідниці змогу обґрунтувати “ціннісно-смиловий простір” (світ загальнолюдських цінностей). Такий простір часто формується методом проб і помилок, однак є процесом творення або сенсоутворення, тобто вироблення на основі діяльності сенсу, прийнятного для індивіда, що відображає його ставлення, потреби, спрямованість.

У дисертаційному дослідженні Ю. Стежко “Формування сенсожиттєвих орієнтацій старшокласників у процесі вивчення суспільствознавчих дисциплін” актуалізовано проблему звернення до смисложиттєвої сфери дітей раннього юнацького віку як потужного чинника їхньої самовизначеності та самореалізації, творчого осмислення індивідуального способу буття, яку він намагається вирішити засобом суспільствознавчих дисциплін. Незважаючи на те, що смисложиттєва сфера школярів сьогодні є погано вивченою, учений доводить: “сенсожиттєві ціннісні орієнтації постають квінтесенцією всіх сфер самовизначення людини, а старший підлітковий та юнацький вік, за визнанням провідних педагогів та психологів,

є найбільш сприятливим для впливу на формування особистості” [6, с. 7]. Методика Ю. Стежко полягає у використанні курсу “Людина і світ”, протистоїть знеособленню та усередненню учнів і вивчає природу цінностей та ціннісних орієнтацій (добро, гідність, свобода, самоцінність людини), детермінації і самодетермінації, об’єктивних і суб’єктивних чинників. Однак поза увагою дослідника залишився виховний процес загальноосвітньої школи, що визначає потребу у нових дослідженнях такого спрямування.

Серед російських дисертаційних досліджень варто виокремити працю І. Ульянової “Формирование смысложизненных ориентаций личности ученика в педагогическом взаимодействии”. У ній гуманістична спрямованість процесу виховання школярів розглядається як провідна умова формування смисложиттєвої сфери особистості на тлі кризових явищ у соціально-економічній сфері, відчуження особистості від світу і від себе самої, дитячих суїцидів, небажання осмислювати власне життя, прагнути до самореалізації. Екзистенційні питання смислу життя, життя і смерті, любові для учнів середньої і старшої школи набувають онтологічного сенсу. Дослідниця пов’язує суспільну кризу з кризою сучасної педагогіки, яка перебуває у пошуках нових концепцій, реформ, що дали б змогу чіткіше окреслити перспективи особистісного розвитку, сформувати смисложиттєві орієнтації. Учена розуміє їх як усвідомлювані і неусвідомлювані цілі самовиховання та саморозвитку особистості у певній системі цінностей, які реалізуються за умови розширення ціннісного простору вихованості.

Соціальний аспект смисложиттєвих цінностей і ціннісних орієнтацій, їхній вплив на соціальну активність та соціальну поведінку особистості висвітлено у дисертаційному дослідженні Н. Тимченко “Смысложизненные ориентации как показатель социальной культуры личности: Опыт социологического анализа проблемы”. Вивчення автором соціокультурних факторів та їхнього впливу на смисложиттєві орієнтації дало можливість схарактеризувати їх як системотворчу основу і показник соціальної культури особистості, що визначає зміст і способи соціальної суб’єктності індивіда та впливає на вибір моделі соціальної поведінки у проблемних ситуаціях. Виявлений Н. Тимченко взаємозв’язок смисложиттєвих орієнтацій зі спрямованістю, соціальною активністю юнацтва, його культуротворчим потенціалом впливає на вибір життєвих стратегій,

життєздійснення та соціальну ідентифікацію особистості і переважно зосереджується на схвалюваних соціумом смисложиттєвих цінностях.

У дослідженнях американського педагога Дж. Фоутса обґрунтовується потреба виховання смисложиттєвих цінностей як основна мета морального зростання. “Успішне моральне виховання ґрунтується на його відношенні до таких складних питань, як мета і сенс життя. І якщо ця мета і сенс життя визначені людиною, то мотивація і внутрішні цінності, необхідні для зміцнення моралі, придуть самі собою” [12, с. 131]. Смисложиттєва визначеність позначається на моральному здоров’ї особистості, духовному стані, стосунках з Богом, людьми, що характеризує її духовну рівновагу.

У педагогічній науці проблема виховання смисложиттєвих цінностей школярів, незважаючи на свою значущість і перспективність, залишається не розв’язаною остаточно. Однак увага педагогів до різних аспектів виховання смисложиттєвих цінностей у дітей свідчить про їхню зацікавленість її вирішенням, а різне бачення цієї проблеми дає підстави для впровадження інноваційних методик з виховання смисложиттєвих цінностей в учнів основної і старшої школи.

Література

1. Вишневський О. Теоретичні основи української педагогіки : навч. посібник / Омелян Іванович Вишневський. – К. : Знання, 2008. – 566 с.
2. Гавриловец К. В. Воспитание человечности: Книга для учителя / Клара Всеволодовна Гавриловец. – Мн. : Нар. Асвета, 1985. – 183 с.
3. Личность и творчество: проблемы, идеи, возможности / [Юсов Б. П., Ильченко В.И., Левченко О. А.]. – Луганск : Пресса, 1997. – 155 с.
4. Макаренко А. С. Педагогические сочинения: в 8 т. Т.8 / Антон Семенович Макаренко ; сост. М. Д. Виноградова, А. А. Фролов. – М. : Педагогика, 1986. – 336 с.
5. Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори: у 4-х кн. Кн.3./ Софія Федорівна Русова ; за заг. ред. Є. І. Коваленко . – Чернігів : РВК “Деснянська правда”, 2008. – 240 с.
6. Стежко Ю. Г. Формування сенсожиттєвих ціннісних орієнтацій старшокласників у процесі вивчення суспільствознавчих дисциплін : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. : 13.00.07 “Теорія і методика виховання” / Ю. Г. Стежко. – К., 2004. – 19 с.

7. Сухомлинська О. В. Про ідеї та підходи до виховання моральності: український погляд / О.В.Сухомлинська // Шкільний світ. – 2015. – №4 (708). – С.4–20.
8. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5 т. Т. 2 / Василь Олександрович Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1977. – 670 с.
9. Ушинський К. Д. Твори: в 6 т. Т. 1: Педагогічні статті / К. Д. Ушинский. – К. : Учпедвидав, 1954. – 364 с.
10. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: у 2-х т. / Костянтин Дмитрович Ушинський ; заг. ред. В. Столетов. – К. : Радянська школа, 1983. – Т. 1.: Теоретичні проблеми педагогіки / упор. Е. Д. Дніпров ; ред. О. І. Пискунов. – 488 с.
11. Чорна К. І. Цінності консолідації української нації / К. І. Чорна // Освіта. – 2014. – № 44 (5635). – С.4.
12. Fouts G. T. Education for Moral Living; Guidelines for School Programs / Gregory Fouts // Матеріали симпозиуму про впровадження реформ в середню освіту (19–21 травня, 1993 р.) / МОН України. – К., 1993. – С. 130–142.

К. А. Журба

Проблема воспитания смысловжизненных ценностей у школьников основной и старшей школы в педагогических исследованиях

Институт проблем воспитания Национальной академии педагогических наук Украины (9 ул. Берлинского, Киев, Украина)

В статье рассматривается проблема воспитания смысловжизненных ценностей у учащихся основной и старшей школы в педагогических исследованиях. Основное внимание уделено пониманию воспитания смысла жизни и смысловжизненных ценностей в дореволюционной, советской, украинской и зарубежной педагогике. Анализируются понятия „смыслообразование”, „личностный смысл”, „смысл и поведение”, „ценностно-смысловое пространство”, „смысловжизненная сфера личности”, „смысловжизненные ориентации” в различных педагогических исследованиях, которые отражают практику воспитания смысловжизненных ценностей основной и старшей школы.

Ключевые слова: смысловжизненные ценности, смысл жизни, личностный смысл, смысловжизненные ориентации, смысловжизненная сфера личности.

K. O. Zhurba

The Problem of Formation of Life Meaningful Values in Students of Middle and High Schools in Pedagogical Research

The Institute of Problems on Education
of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
(9 Berlynskohoho Str., Kyiv, Ukraine)

The article deals with the problem of educating life meaningful values of pupils of middle and high schools in pedagogical research.

The main attention is paid to understanding the education of the meaning of life and life meaningful values in pre-revolutionary, Soviet, Ukrainian and foreign pedagogy.

The concepts of “sense formation”, “personal meaning”, “meaning of own behavior”, “valuable and semantic space”, “life meaningful sphere of personality”, “life meaningful orientations” are analyzed in various educational studies, which reflect the practice of education of life meaningful values of compulsory and high schools.

In pedagogical science, the problem of educating life meaningful values, despite its significance and prospects, remains underdeveloped. Nevertheless, the educators’ attention to different aspects of such education testify their interest to its solving, and various views of this issue provide grounds for implementing innovational methods of forming such values.

Keywords: *life meaningful values, meaning of life, personal meaning, life meaningful orientations, life meaningful sphere of personality.*

References

1. Vyshnevskiy, O. (2008). *Teoretychni osnovy ukrainskoi pedahohiky* [Theoretical Foundations of Ukrainian Pedagogy]. Kyiv: Znannia.
2. Gavrilovets, K. V. (1985). *Vospitaniie chelovechnosti: Kniga dlia uchitelia* [Education of humanity: The teacher’s book]. Minsk: Nar. Asveta.
3. Yusov, B. P. (1997). *Lichnost i tvorchestvo: problemy, idei, vozmozhnosti* [Personality and creativity: problems, ideas, possibilities]. Lugansk: Pressa.
4. Makarenko, A. S. (1986). *Pedagogicheskiie sochineniia: T. 8* [Pedagogical writings: Vol.8]. Moscow: Pedagogika.
5. Rusova, S. F. (2008). *Vybrani pedahohichni tvory: Kn. 3* [Selected pedagogical works: Book 3]. Chernihiv: RVK Desnianskapravda.
6. Stezhko, Yu. H. (2004). *Formuvannia sensozhyttievkykh tsinnisnykh oriiantatsii starshoklasnykiv u protsesi vyvchennia suspilstvoznnavchykh*

- dystsyplin* [Formation of life meaningful valuable orientations of senior pupils in the process of studying of social sciences]. (Dissertation Abstract, Kyiv).
7. Sukhomlynska, O. V. (2015). *Pro idei ta pidkhody do vykhovannia moralnosti* [About ideas and approaches to moral education]. Kyiv: Shkilnyisvit.
 8. Sukhomlynskyi, V. O. (1977). *Vybrani tvory: T. 2* [Selected writings: Vol. 2]. Kyiv: Radianskashkola.
 9. Ushynskyi, K. D. (1954). *Tvory: T. 1. Pedahohichni statti* [The writings: Vol. 1. Pedagogical articles]. Kyiv: Uchpedvydav.
 10. Ushynskyi, K. D. (1983). *Vybrani pedahohichni tvory: T.1* [Selected pedagogical writings: Vol. 1]. Kyiv: Radianska shkola.
 11. Chorna, K. I. (2014). *Tsinnosti konsolidatsii ukrainskoi natsii* [The values of consolidation of the Ukrainian nation]. Kyiv: Osvita.
 12. Fouts, G. T. (1993). *Education for Moral Living. Guidelines for School Programs*. Kyiv.